

ISSN 2524-2369 (Print)
ISSN 2524-2377 (Online)

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА
LITERARY SCIENCE

УДК 821.161.3
<https://doi.org/10.29235/2524-2369-2023-68-4-333-340>

Паступіў у рэдакцыю 03.08.2023
Received 03.08.2023

Л. Г. Дуктава

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь*

**МАСТАЦКАЕ ЎВАСАБЛЕННЕ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРНЫХ КОДАЎ
У БЕЛАРУСКІМ ЭПАСЕ**

Анотацыя. Художественная картина мира в литературном произведении содержит систему художественных образов, мотивов, отражающих различные аспекты культурных универсалий и имеющих культурные смыслы, транслируемые с помощью культурных кодов. В художественных произведениях могут сочетаться коды разных культур, однако национальные культурные коды направлены на то, чтобы показать ментальные установки, особенности мировоззрения, моделей поведения представителей определенной культуры. Исследуя специфику национальной картины мира, исследователи обращаются к особенностям репрезентации культурных смыслов в рамках диад: «хорошее – плохое», «жизнь – смерть», «мужское – женское», «реальное – идеальное», «Запад – Восток», «свое – чужое», «гармония – дисгармония» и др. Рассмотрены изменения и константы в определении культурных смыслов, выделенных с помощью диад «можно – нельзя», «сейчас – потом», «история – вечность» на примере белорусских эпических произведений первых десятилетий XX в. и рубежа XX–XXI вв.

Сделан вывод о том, что национальные культурные коды выступают носителями глубинных историко-культурных смыслов, через которые проявляются социальные, экономические, геополитические, культурные особенности представителей определенной нации или даже населения государства в целом.

Ключевые слова: культурный код, национальная картина мира, эпос, художественная литература, культурные универсалии, культурные смыслы

Для цитирования: Дуктава, Л. Г. Мастацкае ўвасабленне нацыянальных культурных кодаў у беларускім эпасе / Л. Г. Дуктава // Вест. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 2023. – Т. 68, № 4. – С. 333–340. <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2023-68-4-333-340>

Liubou G. Duktava

*Center for the Belarusian Culture, Language and Literature researches
of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus*

**ARTISTIC EMBODIMENT OF NATIONAL CULTURAL CODES
IN THE BELARUSIAN EPIC**

Abstract. An artistic picture of the world in a literary work contains a system of artistic images, motifs, reflecting various aspects of cultural universals and having cultural meanings marked with the help of cultural codes. Codes of different cultures can be combined in works of art, but national cultural codes are aimed at showing the specifics of mental attitudes, features of the worldview, and behavior patterns of representatives of a certain culture. Investigating the specifics of the national picture of the world, researchers turn to the peculiarities of the representation of cultural meanings within the framework of dyads: “good – bad”, “life – death”, “male – female”, “real – ideal”, “West – East”, “own – someone else’s”, “harmony – disharmony” and others. The article examines changes and constants in the definition of cultural meanings highlighted with the help of the dyads “possible – impossible”, “now – then” using the example of Belarusian epic works of the first decades of the 20th century and the turn of the 20th and 20th centuries.

It is concluded that national cultural codes act as carriers of deep historical and cultural meanings, through which the social, economic, geopolitical, cultural features of representatives of a certain nation or even the population of the state as a whole are manifested.

Keywords: cultural code, national picture of the world, epic, fiction, cultural universals, cultural meanings

For citation: Duktava L. G. Artistic embodiment of national cultural codes in the Belarusian epic. *Vestsi Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seriya humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2023, vol. 68, no. 4, pp. 333–340 (in Belarusian). <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2023-68-4-333-340>

Уводзіны. Пры адлюстраванні рэчаіснасці ў літаратурных творах пісьменнікі могуць звяртацца як да культурных кодаў, якія з'яўляюцца значнымі для адной нацыі, так і кодаў розных культур. На наяўнасць агульнай нацыянальнай памяці, адзінай карціны свету ў прадстаўнікоў пэўнай супольнасці і актуальнасць вывучэння культурных сэнсаў звярнулі ўвагу ў сваіх даследаваннях Л. Баткін, М. Бахцін, У. Біблер, Б. Братусь, С. Гусеў, Э. Левінас, Ю. Лотман, А. Ляонцёў, Дж. Мід, П. Сорокін, А. Маслоу, В. Франкл і інш.

Культурныя сэнсы, у якіх прасочваецца спецыфіка нацыянальнага светапогляду, рэпрэзентаваны ў мастацкай свядомасці з дапамогай культурных кодаў. На гэта звярнулі ўвагу айчыныя навукоўцы: І. Швед у манаграфіі «Дэндралагічны код беларускага традыцыйнага фальклору» (2004) [1], «Арніталагічны код беларускай традыцыйнай духоўнай культуры» (2019) [2], В. Ляшчынская ў манаграфічным даследаванні «Гастранамічны код культуры беларусаў. Стэрэатыпы ежы ў вобразах фразеалагізмаў беларускай мовы» (2022) [3], Я. Грыневіч у цыкле артыкулаў [4–8] і інш. Дадзеныя работы па этналогіі, фалькларыстыцы, мовазнаўстве з'яўляюцца важным падмуркам у даследаванні міфапэтычных традыцый у сістэме мастацкіх вобразаў у літаратуры.

У літаратуразнаўстве зварот да нацыянальных культурных кодаў пры аналізе тэкстаў прыгожага пісьменства дазваляе вызначыць асаблівасці нацыянальнай светапогляднай пазіцыі, бо адлюстраваныя ў творах літаратуры сэнсы, каштоўнасці, ідэалы, мадэлі паводзін, якія ўпарадкоўваюць свет у свядомасці чалавека і з'яўляюцца важнымі для грамадства ў цэлым, маюць мастацкае ўвасабленне праз вобразы, матывы, канцэпты. Выкарыстанне культурных кодаў пры адлюстраванні рэчаіснасці ў літаратурным творы дазваляе мастаку слова трапіна данесці да рэцыпіента пэўныя ідэі, галоўную думку твора. Мэта дадзенага артыкула – вызначэнне асаблівасцей мастацкага ўвасаблення нацыянальных культурных кодаў у беларускай эпічнай літаратурнай спадчыне.

Асноўная частка. Паняцце «культурны код» мае дачыненне да паняцця «карціна свету», пра што сведчаць азначэнні, прапанаваныя шэрагам даследчыкаў. В. Целія адзначае: «Гэты субстрат (культурны код. – Л. Д.) уяўляе сабой тую ці іншую сукупнасць культурных уяўленняў пра карціну свету сацыуму – пра прыродныя аб'екты і артэфакты, якія ўваходзяць у яе» [9, с. 226]. М. Талстой, С. Талстая пад кодам культуры разглядаюць «другасную знакавую сістэму, якая выкарыстоўвае розныя фармальныя і матэрыяльныя сродкі для кадзіравання аднаго і таго ж зместу, што ўвогуле зводзіцца да карціны свету, да светапогляду пэўнага сацыуму» [10, с. 5]. Я. Гарадніцкі адзначае, што паняцце «карціна свету» звязана з абазначэннем абагульненага тыпу цэласнага ўспрымання быцця як з боку асобнага чалавека, так і ў дачыненні да пэўнай супольнасці, у тым ліку нацыянальнай: «Карціна свету асацыіруецца перш за ўсё з характарам светабачання, пэўным пунктам гледжання, яна адносіцца да сферы метафізічнага, духоўна-ментальнага. Навуковая, мастацкая, моўная і іншыя карціны свету выяўляюць розныя аспекты ўспрымання, асэнсавання і інтэрпрэтацыі наяўнага быцця і актуалізацыі ў гэтым працэсе суб'ектыўнага фактару» [11, с. 29].

Нацыянальную карціну свету мэтазгодна разглядаць, з аднаго боку, з улікам шэрагу культурных універсальных – норм, правіл і каштоўнасцей, якія ўласцівы ўсім культурам незалежна ад гістарычнага часу, геаграфічнага месца і сацыяльнага ладу грамадства. З другога боку, на ўзроўні зместу, калі гутарка ідзе пра вызначэнне культурных сэнсаў, выяўленне каштоўнасцей, якія маюць як перманентны характар у калектыўнай свядомасці пэўнай групы грамадства, так і могуць трансфармавацца пад уздзеяннем узнікаючых з'яў, падзей, працэсаў. Згодна з тэорыяй Дж. Мердака, культурныя ўніверсальныя датычацца такіх аспектаў, як рэлігійныя ўяўленні, узроставае градацыя (маленства, маладосць, сталасць, старасць), асаблівасці ежы (прыгатаванне, час прыняцця, табу на ежу і інш.), каляндар і святы, наяўнасць інстытута сям'і і шлюбу, спецыфіка хатняй гаспадаркі, асаблівасці мовы і інш.

Культурны сэнс змяшчае ў сабе адносіны суб'екта да ўсведамляемых аб'ектыўных з'яў, можа мець дачыненне як да агульначалавечых уяўленняў, так і трансліраваць спецыфічныя для пэўнай супольнасці ўстаноўкі. Культурныя коды ў творах мастацкай літаратуры занатаваны на ўзроўні моўных сродкаў, а таксама з дапамогай сістэмы вобразаў. Мае рацыю В. Савіцкі: «Побач са слоўнай мовай камуніканы ўжываюць у зносінах коды бязмоўныя, якія маюць вобразную прыроду. Да іх ліку адносяцца сістэмы вобразаў, якія выказваюцца знакамі алегорыка-сімвалічнага характару. Любая этнакультура з'яўляецца складанай семіятычнай сістэмай. Адным з яе элементаў выступаюць вобразы і ўяўленні, якія фарміруюцца з паўсядзённай, прафесійнай, культурнай, рэлігійнай і іншых сфер жыцця чалавека. Выявы, якія ўзнікаюць з пэўных сітуацый, як вербальных, так і невербальных, могуць у далейшым набываць адносную самастойнасць і садзейнічаць стварэнню новых культурных кодаў. Вобразны код – сістэма вобразаў, якія ўваходзяць у этнакультуру, усталяваліся ў практыцы зносін, носяць нарматыўны характар і служаць знакамі фрагментаў рэчаіснасці» [12, с. 69]. Працягваючы думку даследчыка, адзначым, што вызначэнне асаблівасцей этнакультуры спрыяе паўнавартаснаму асэнсаванню нацыянальнай ідэнтычнасці, з якой цалкам звязана паняцце «нацыянальная карціна свету». У такім аспекце культурныя коды з'яўляюцца носьбітамі культурных сэнсаў, датычацца пэўных культурных універсальных, рэпрэзентаваны ў прыгожым пісьменстве з дапамогай мастацкіх вобразаў і матываў.

Пры вызначэнні асаблівасцей нацыянальнай карціны свету даследчыкі звяртаюцца да вызначэння асаблівасцей рэпрэзентацыі культурных сэнсаў у межах дыяда: «добра – дрэнна», «жыццё – смерць», «мужчынскае – жаночае», «рэальнае – ідэальнае», «Захад – Усход», «сваё – чужое», «гармонія – дысгармонія» і інш. А. Вальчук адзначае: «Карціну свету могуць прэзентаваць праставыя (верх – ніз, правы – левы, усход – захад, далёкі – блізкі), часавыя (дзень – ноч, зіма – лета), колькасныя, этычныя і іншыя параметры» [13, с. 118].

Для разгляду гэтага пытання ў дыяхранічным аспекце мэтазгодна параўнаць зрухі і канстанты пры вызначэнні культурных сэнсаў, вылучаных з дапамогай пэўных дыяда, у творах розных перыядаў. Уяўляе цікавасць зрабіць такі агляд на прыкладзе беларускіх эпічных твораў першых дзесяцігоддзяў XX ст. і мяжы XX–XXI стст. «Па сутнасці, на пачатку XXI ст. нацыянальнае мастацтва перажывае тую ж абвостраную сітуацыю пошуку ўласнай эстэтычнай, каштоўнаснай, духоўна-маральнай ідэнтычнасці, што і ў першыя дзесяцігоддзі XX ст.», – адзначае І. Шаўлякова-Барзенка [14, с. 8].

А. Белая, аналізуючы эпічныя творы першай трэці XX ст., вылучае асаблівасці рэпрэзентацыі культурных сэнсаў у межах дыяда «можна – нельга», «свой – чужы», «зараз – потым», «добра – дрэнна». Звяртаючыся да разгляду персанажаў твораў М. Зарэцкага (Сымон Карызна з рамана «Вязьмо», Васіля Лясніцкага з рамана «Сцежкі-дарожкі»), даследчыца адзначае: «У дыядзе “можна – нельга” ў пераходны час значна пашыраецца сфера таго, што “можна”. <...> Чалавек наважаецца і на значна большую меру сваіх ранейшых учынкаў, і на новыя ўчынкi, не ўласцівыя яму раней. Паводзіны робяцца больш “размашыстымі”, імпульсіўнымі», [15, с. 26]. У беларускай эпічнай спадчыне другой паловы XX ст. разгляд пытання скарачэння таго, што «нельга» для чалавека, назіраем у творах В. Быкава (паводзіны Ягора Азевіча («Сцюжа»)), І. Шамякіна (учынкi, на якія здольны Валер'ян Паповіч («Палеская мадонна»)).

Высновы А. Белай адносна зрухаў у дыядзе «свой – чужы» ў беларускіх эпічных творах датычацца нацыянальнага характару: «У мастацкай канцэпцыі асобы беларуса ўласцівая чалавеку дапытлівасць да “чужога” спалучаецца з падазронасцю і насцярожанасцю або нават замяняецца ёю, асабліва ў перыяд “траістай вайны”. Пазнейшыя падзеі характарызуюцца ўзрастаннем цікавасці да новых людзей – іх ужо не цураюцца так, як раней. Асабліва гэта відаць у вёсцы, дзе традыцыйна да чужых ставіліся з недаверам» [15, с. 27]. У якасці прыкладу даследчыца звяртаецца да разгляду персанажаў, якія спачатку ўспрымаюцца ў творах як “чужыя”, але потым успрымаюцца больш прыхільна і, урэшце, нечакана выяўляюцца “сваімі”. Гэта Зелянок з рамана «Вязьмо» М. Зарэцкага, актывістка Рыпіна Скварчук з апавядання «Рад» М. Лынькова, «прыездзяя жанадзелка» з рамана «Мядзведзічы» К. Крапівы. У беларускім эпасе мяжы XX – XXI стст. дыяда «свой – чужы» актуалізавалася ў творах на тэму правядзення палітыкі калектывізацыі (раман «Воўчая выспа» К. Цвіркi), тэму вайны і інш.

З дыядай «зараз – потым» звязана ідэя трансфармацый. З дапамогай персанажнага кода адлюстравана пытанне выбару паміж хуткім, лёгкім, хоць недасканалым этычна поспехам і захаваннем стабільнасці, якую магчыма дасягнуць толькі ўпартай працай і захаваннем маральна-этычных арыенціраў. Слушна заўважае А. Белая, характарызуючы працэсы, якія адбываліся ў сацыяльна-эканамічным жыцці ў пачатку ХХ ст., і іх адлюстраванне ў прыгожым пісьменстве: «Грамадскасць пачынае ўзмоцнена рэагаваць на паведамленні пра нейкія рэкорды ці тэхнічныя дасягненні (трактары, самалёты). Пры ацэнцы тэмпаў і скіраванасці падзей акцэнт робіцца на “зараз”. І яно, у самых розных кантэкстах, робіцца больш прывабным, чым “потым”. Больш дынамічным падзеям аддае перавагу большасць літаратурных асоб. У сацыяльна-этычным плане гэтая тэндэнцыя адлюстравана ў вобразах “закаранелага машыніста” Панкрата Малюжыча (К. Чорны “Сястра”), Андрэя Летуна (М. Лынькоў). У грамадска-палітычным – у вобразах “актывістаў паперы” і “актывістаў дырэктывы”, якія “не зазіраючы далёка, ведалі цвёрда, што жыццё – толькі сёння”. <...> Падобнай мастацкай праекцыі адпавядаюць вобразы-характары “чорнага генія руйнавання” камісара Андрэя (М. Зарэцкі “Сцежкі-дарожкі”), “страшнага калектывізатара” Пацяроба (М. Зарэцкі “Вязьмо”), старшыні сельсавета Харытона Мамчыца (С. Баранавых “Новая дарога”))» [15, с. 28].

У беларускай літаратуры 80–90-х гг. ХХ ст. дыяда «зараз – потым» таксама характарызуецца выбарам паміж хуткім поспехам і захаваннем стабільнасці і ўстойлівасці ў выніку шэрагу змен. Асноўныя падзеі таго часу знайшлі адлюстраванне на старонках апавяданняў, аповесцей, раманаў В. Казько, І. Шамякіна, В. Карамазава, Б. Сачанкі і інш. Гэта наступствы чарнобыльскай навалы («Эвакуацыя» Н. Рыбік, «Злая зорка» І. Шамякіна, «Сенакос у канцы красавіка» В. Казько, «Краем Белага шляху» В. Карамазава, «Родны кут» Б. Сачанкі, «Зялёныя змеі» П. Місько), вайна ў Афганістане («Зона павышанай радыяцыі» І. Шамякіна), правядзенне палітыкі перабудовы, прыватызацыя, нараджэнне рыначных адносін («Мушкяцёры» П. Місько, «Палеская мадонна» І. Шамякіна) і інш. У пераломныя моманты чалавек сутыкаецца з выбарам маральна-этычным, сацыяльна-эканамічным, грамадска-палітычным, а таксама з выбарам паміж тым, што можна рабіць зараз, і якія наступствы можна атрымаць потым.

Перад дылемай «зараз – потым» паўстаюць героі аповесці «Палеская мадонна» І. Шамякіна. У творы адлюстраваны час, калі руйнаваўся савецкі маральна-этычны кодэкс, на змену якому прыйшлі новыя грамадскія перакананні: кожны сам за сябе, хто багаты, той і мае рацыю: «Прыйшла перабудова. Пасля – бяскроўны пераварот. Райкамы задралі лапкі ўгору. Зніклі ў адзін дзень. Ні адзін камуніст не выступіў на абарону сваіх штабоў. Былыя гаспадары начальнікі, многія, парабіліся прыватнікамі. Хапалі ўсё, што трапляла пад руку. Дзіўна, што калгасы і саўгасы не расцягнулі. Што ратавала іх? Прыродная сялянская мудрасць? Ці інстынкт самааховы? Не пасеем, не пажнём – што з’ямо?» [16, с. 17]. Героі аповесці паўстаюць перад выбарам паміж «зараз» і «потым»: мець уласную карысць зараз, не звяртаючы ўвагі на грамадскія інтарэсы, і атрымаць ганьбаванне за гэта потым. Пры дапамозе вобраза Паповіча пісьменнік праводзіць думку пра тое, што ў складаных умовах праявіліся і сталі навідавоку фармалісцкія адносіны пэўных прадстаўнікоў савецкай сістэмы да сваёй працы. У аповесці «Палеская мадонна» паказаны два тыпы кіраўнікоў. Да першага з іх адносіцца дырэктар саўгаса, а пазней кіроўца аграфіры Валер’ян Паповіч, аграном Войцік, якія падчас эканамічных і палітычных змен, што адбыліся ў тагачасным грамадстве, не лічыліся з людзьмі, дбаючы пра ўласныя інтарэсы. Але не толькі з такімі асобамі сустракаецца галоўная гераіня твора Надзея Русак. Выключна станоўча ў аповесці І. Шамякіна паказаны прадстаўнікі вышэйшай улады, якія дапамагаюць жанчыне знайсці яе ўкрадзенага сыночка Юрачку.

У аповесці «Зона павышанай радыяцыі» І. Шамякіна таксама адлюстравана дылема «зараз – потым», пісьменнік ізноў узнімае праблему маральнага выбару: паступіцца сумленнем дзеля ўласнай карысці і «лёгкага шляху» ці захаваць годнасць і супрацьстаяць жыццёвым перашкодам. Паводле стаўлення да ваеннай справы, да чарнобыльскай праблемы антыподамі галоўнаму герою Вятрэнку выступаюць Корсун, Краснеўскі, Молчан, Сімакоў.

У аповесці адлюстравана гісторыя адстаўнога ваеннага, які напрыканцы жыцця застаўся жыць у зоне павышанай радыяцыі. У творы паказаны ключавыя моманты яго біяграфіі, калі

ён сутыкаўся з неабходнасцю пераадоляваць лёс. Шматлікія спробы супрацьстаяць жыццёвым абставінам былі асуджаны на правал. Павел Вятрэнка добрасумленна вучыўся ў сталічнай акадэміі і рыхтаваўся паступіць у аспірантуру, але дарогу яму «пераступіў сыноч аднаго туза». Быў працавітым і кампетэнтным пры выкананні часовых абавязкаў на пасадзе начальніка ваеннай базы, але на яе прызначылі іншага. З мэтай зберагчы адзінага сына, баявога капітана, добраахвотна адправіўся служыць у Афганістан, але неўзабаве няўмольны лёс вярнуў яго на радзіму як суправаджальніка труны з целам свайго дзіцяці. Аднак ніякія перашкоды не знішчылі ў ім чалавечай годнасці. У вобразе беларускага ваеннага паказаны не зламаны лёсам чалавек, а моцная асоба, здольная не толькі разумець чужы боль і спачуваць, але і прымаць рашэнні і дабівацца іх выканання.

У творы яскрава паказаны асаблівасці нацыянальнага характару. Даследчык этнічнай псіхалогіі У. Крысько адзначае: «Спецыяльныя даследаванні сведчаць: большасці беларусаў уласцівыя такія якасці, як імкненне добрасумленна ставіцца да любой справы, упарта дабівацца пастаўленых мэт, дзелавітасць, павага да парадку, дысцыплінаванасць, даверныя адносіны да людзей, камунікабельнасць, грунтоўнасць, прыстойнасць, сумленнасць. Любая справа ім не ў цяжар. Свае прафесійныя абавязкі яны выконваюць дбайна, з гэтай прычыны беларус уступае ў канфлікт з тымі, хто працуе нядобрасумленна, спрабуе перакласці адказнасць на чужыя плечы» [17, с. 171]. Галоўны герой аповесці праяўляе цяроўнасць да розных жыццёвых перашкод, аднак застаецца патрабавальным да сябе і сваіх калег у захаванні афіцэрскага гонару і годнасці ў любых абставінах. Падчас Чарнобыльскай аварыі Вятрэнка добрасумленна ставіцца да вырашэння новых праблем: дзякуючы яго намаганням, людзей пачалі адсяляць з забруджанай тэрыторыі. Сціпласць, добразычлівасць, працавітасць, інтэлігентнасць, упартасць у дасягненні мэты – такія рысы характару паказаны ў вобразе беларускага афіцэра.

У беларускай прозе XX ст. своеасаблівымі энцыклапедыямі нацыянальнага характару беларускага жыцця з'яўляюцца раманы «Бацькаўшчына» К. Чорнага, трылогія «Палеская хроніка» І. Мележа, пенталогія «Трывожнае шчасце» І. Шамякіна, апавесць «Знак бяды» В. Быкава, раманы «Зубрэвіцкая сага» Я. Сіпакова і інш.

Раман Я. Сіпакова «Зубрэвіцкая сага» – шматпланавы эпічны твор, гімн малой радзіме пісьменніка, а таксама своеасаблівая гісторыя беларускай зямлі, бо ў ім апісаны асноўныя падзеі, якія адбываліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі, называюцца гістарычныя асобы, згадваецца шэраг беларускіх гарадоў і мястэчак. Храналагічныя межы рамана: ад старажытных часоў да падзей Другой сусветнай вайны. Пры разглядзе дыяды «гісторыя – вечнасць» у творы адзначым, што ў рамане ў дачыненні да культурных універсальных «тэрытарыяльная агульнасць», «роднасныя сувязі», «рэлігійныя ўяўленні» выкарыстаны персанажны, часавы, касмаграфічны культурныя коды (табліца).

Узаемадзейненне культурных кодаў, культурных універсальных і культурных сэнсаў пры разглядзе дыяды «гісторыя – вечнасць» у рамане Я. Сіпакова «Зубрэвіцкая сага»

Interrelationship of cultural codes, cultural universals and cultural meanings when showing the binary opposition «history – eternity» in the novel «Zubrevitskaya Saga» by Ya. Sipakou

Культурныя ўніверсаліі	Культурныя сэнсы, каштоўнасці	Віды культурных кодаў	Мастацкія вобразы і матывы/архетыпы/тэмы
Тэрытарыяльная агульнасць	Гістарычны шлях, станаўленне дзяржаўнасці Каштоўнасці мінулага, якія звязаны з каштоўнасцямі радзімы	Персанажны	Вобразы вялікіх дзеячаў і герояў мінулага
		Часавы	Паказ гістарычных падзей
Роднасныя сувязі	Гісторыя сям'і, сувязь пакаленняў	Персанажны	Вобразы родных людзей, продкаў, архетып маці, архетып гаспадара і інш.
Рэлігійныя ўяўленні	Уяўленні аб паходжанні свету. Асаблівасці язычніцкага і хрысціянскага светапогляду	Касмаграфічны	Вобразы багоў, рэлігійныя персанажы

У рамане згаданы імёны вядомых дзеячаў беларускай гісторыі (Вітаўт, Ягайла, Жыгімонт, Свідрыгайла і інш.), персанажны код звязаны з паказам асаблівасцей гістарычнага шляху да стаўлення беларускай дзяржаўнасці. У творы згадваецца шэраг падзей, якія адбываліся на беларускай зямлі ў розныя часы. Разам з тым у цэнтры ўвагі – вёска Зубрэвічы, дзе жыў князь Дзмітрый Зубрэвіцкі (у творы – Мітка Сякіра), ад імя якога вядзецца апавед у рамане: «У стойбішчы на гэтым Кургане ў Войхі і Хуткіх Ног нарадзілася дзесяцёра дзяцей. <...> Ад гэтых дзяцей пайшлі Бус і Бераж, Жыва і Светлавока, Гарабой і Мікаш, Краска і Міланега, якія таксама раджалі нашчадкаў, што зноў жа раджалі спакемцаў. Ад гэтых першалюдзей нарадзіліся і язычнікі Лютаборг і Дуброўка, Вышата і Купалінка, Дабранег і Людзіміла, Позвізд і Галуба, Вышата і Забава, Машэка і Яліна. І яны раджалі і пладзіліся, жылі і весяліліся на той зямлі, якую ж потым самі назавуць Беларуссю. На той зямлі, на якой праз нейкі час з’явіцца Друцкае княства, з’явіцца Орша, з’явіцца двор Зубрэвічы, дзе будзе князяваць Дзмітрый Зубрэвіцкі» [18, с. 17].

Эпічны твор, жанр якога аўтар вызначае як раман-містыфікацыю ў апавяданнях, аб’яднаныя расповедам пра гісторыю роду, розныя пакаленні якога сустракаліся з выклікамі часу, спакусамі, турботамі і шчымлівымі момантамі шчасця. Кожная частка (апавяданне) рамана – гэта гісторыя сям’і, гісторыя выбару, з якім сустракаліся прадстаўнікі роду, дэманструючы асаблівасці паводзін у розных сітуацыях. За кожным учынкам знаходзіцца характар, які накладвае адбітак на лёс чалавека. У рамане-містыфікацыі прыгожыя душой героі маюць шчаслівы лёс, нягледзячы на жыццёвыя перашкоды. Гэта паляўнічы Хуткія Ногі, які стаў калейкай з-за здрады з боку зайздроснага сябра, гэта маладая жанчына Купалка, якая ледзь не згарэла на ахвярным вогнішчы, і інш. Мастак слова звяртае ўвагу на захаванне такіх традыцыйных каштоўнасцей, як каханне, дзеці, дом, сям’я, шчасце.

Выкарыстанне акцыянальнага, анімалістычнага, астранамічнага, атрыбутыўнага, гастронамічнага, духоўнага, касмаграфічнага, колеравага, лікавага, марбуальнага, метэаралагічнага, персанажнага, прадметнага, прасторавага, расліннага, саматычнага, часовага кодаў у творах прыгожага пісьменства звязана з адлюстраваннем глыбінных гісторыка-культурных сэнсаў, адлюстраваных з дапамогай мастацкіх вобразаў. Напрыклад, прасторавы код у эпічных творах беларускіх аўтараў звязаны з вобразамі і матывамі мяжы, хаты, балота, поля, лесу і інш.; анімалістычны код – з вобразамі бусла, жураўля, зязюлі, ваўка, лася, мядзведзя, каня, каровы і інш.; часавы (каляндарна-храналагічны) код – з паказам гістарычных падзей, свят з народнага календара, жыццёвага шляху чалавека ад нараджэння да смерці.

У беларускай літаратуры і фальклору адным з ключавых аб’ектаў мастацкай прасторы з’яўляецца мяжа, пра што сведчаць нават сімвалічныя назвы шэрагу эпічных твораў: апавяданне «Быльнікавы межы» К. Чорнага, апавесць «Межы» С. Баранавых, раман-эсэ «Мяжа» А. Федарэнкі і інш. Даследчык І. Чарота адзначае, што прыстунасць матыву мяжы ў беларускай мастацкай свядомасці зусім невыпадковая: «Якраз гэта семантыка (мяжы і пераходнасці. – Л. Д.) уласціва ці не большасці вобразаў, шырока і трывала замацаваных: крыніца і курган, маладзік і знічка, груша-дзічка і шыпшына, кажан і зубр» [19, с. 104]. Локус мяжы ў беларускай літаратуры звязаны з шэрагам культурных сэнсаў, рэпрэзентаваных з дапамогай прасторавага, часовага, персанажнага, марбуальнага, духоўнага культурных кодаў. Мае рацыю А. Белая: «Прасторавы вобраз межаў набывае разнастайныя экспрэсіўныя і сэнсава-каштоўныя канатацыі, абумоўленыя як яго архетыповай прыродай, так і адметнасцю гістарычнага часу» [15, с. 80]. Мяжа ў геапалітычным сэнсе, на думку даследчыцы, «рэалізуецца ў цеснай сувязі з сімвалічным матывам хваробы (Я. Колас) і рэалістычным матывам кантрабанднай дзейнасці асобных герояў (З. Бядуля, Я. Маўр, Я. Колас, С. Пясецкі)» [15, с. 80]. З дапамогай локуса мяжы мастакі слова рэпрэзентуюць культурныя сэнсы, у якіх зафіксавана сувязь паміж мінулым і сённяшнім днём герояў, сувязь паміж жыццём канкрэтнага чалавека і гісторыяй народа. Акрамя таго, у духоўна-эстэтычным і маральна-этычным ракурсе вобраз мяжы ў беларускай літаратуры першай трэці XX ст. мэтазгодна вылучыць «як адну з эстэтычных мадыфікацый прэцэдэнтнага феномена “дзвюх душ”, бо мяжа асэнсоўваецца не толькі востра надзённа, як сацыяльнае зло, што было ўласціва часам Вялікага пералому, а і як “тэрыторыя” гуманістычных каштоўнасцей асобы» [15, с. 81].

Мастацкая карціна свету – люстэрка калейдаскопа розных аспектаў: глабальных працэсаў, якія ўздзейнічаюць на розныя сферы грамадства, нацыянальнай традыцыі, суб’ектыўнага фак-

тару. Мае рацыю даследчыца А. Манкевіч: «Рэцэпцыя глабальнага і прэзентацыя самабытнага ў літаратуры могуць разумецца па-рознаму. З аднаго боку, гэта спосаб адлюстравання пісьменніцкіх ідэй, увасобленых у самабытных вобразах, дэталях, традыцыях, з улікам глабальных, сусветных, агульначалавечых праблем. Тады, па сутнасці, дзейснай і структураўтваральнай дамінантай, асноўным стабілізуемым фактарам літаратурна-мастацкай дзейнасці выступае нацыянальная традыцыя. Менавіта яе стабільнасць і запатрабавальнасць у спалучэнні з асэнсаваннем глабальных праблем літаратуры даюць магчымасць больш глыбокага ўсведамлення яе эстэтычнага патэнцыялу літаратурнай класікі, так і сучаснай мастацкай думкі» [20, с. 3].

Высновы. У творах літаратуры могуць спалучацца коды розных культур, аднак нацыянальныя культурныя коды скіраваны на паказ спецыфікі ментальных устаноў, асаблівасцей светапогляду, мадэлі паводзін прадстаўнікоў пэўнай культуры. Нацыянальныя культурныя коды выступаюць носьбітамі глыбінных гісторыка-культурных сэнсаў, праз якія праяўляюцца сацыяльныя, эканамічныя, геапалітычныя, культурныя асаблівасці прадстаўнікоў пэўнай нацыі або нават насельніцтва дзяржавы ў цэлым. Літаратуразнаўчы аналіз скіраваны на вызначэнне розных відаў культурных кодаў: акцыянальнага, анімалістычнага, астранамічнага, атрыбутыўнага, гастронамічнага, духоўнага, касмаграфічнага, колеравага, лікавага, марбуальнага, метэаралагічнага, персанажнага, прадметнага, прасторавага, расліннага, саматычнага, часовага. Даследаванне культурных кодаў праз вызначэнне сістэмы нацыянальных вобразаў у прыгожым пісьменстве можа стаць падмуркам для вызначэння асаблівасцей нацыянальнага характару, ментальных устаноў і фарміравання грамадскай думкі ў дачыненні да шырокага кола пытанняў грамадска-палітычнага, сацыяльна-эканамічнага, маральна-этычнага характару.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Швед, І. А. Дэндэралагічны код беларускага традыцыйнага фальклору / І. А. Швед. – Брэст : БрДУ, 2004. – 301 с.
2. Швед, І. А. Арніталагічны код беларускай традыцыйнай духоўнай культуры / І. А. Швед. – Брэст : БрДУ, 2019. – 289 с.
3. Ляшчынская, В. А. Гастронамічны код культуры беларусаў. Стэрэатыпы ежы ў вобразах фразеалагізмаў беларускай мовы / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2022. – 272 с.
4. Грыневіч, Я. І. Арніталагічны код беларускіх пазаабрадавых лірычных песень / Я. І. Грыневіч // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі : [зб. арт.] / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск, 2015. – Вып. 18. – С. 216–223.
5. Грыневіч, Я. І. Метэаралагічны код беларускіх пазаабрадавых лірычных песень / Я. І. Грыневіч // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі : [зб. арт.] / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск, 2016. – Вып. 20. – С. 307–313.
6. Грыневіч, Я. І. Каляндарна-храналагічны код беларускіх пазаабрадавых лірычных песень / Я. І. Грыневіч // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі : [зб. арт.] / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск, 2015. – Вып. 19. – С. 201–208.
7. Грыневіч, Я. І. Лічбавы код беларускіх пазаабрадавых лірычных песень / Я. І. Грыневіч // Аўтэнтчны фальклор: праблемы захавання, вывучэння, успрымання : зб. навук. прац удзельнікаў VIII Міжнар. навук. канф. (Мінск, 25–27 крас. 2014 г.) / Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў [і інш.] ; рэдкал.: В. Р. Языковіч [і інш.]. – Мінск, 2014. – С. 82–84.
8. Грыневіч, Я. І. Саматычны код беларускіх пазаабрадавых лірычных песень / Я. І. Грыневіч // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі : [зб. арт.] / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск, 2014. – Вып. 16. – С. 184–190.
9. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Яз. рус. культуры, 1996. – 288 с.
10. Толстой, Н. И. О словаре «Славянское древности» / Н. И. Толстой, С. М. Толстая // Славянские древности : этнолингвист. слов. : в 5 т. / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения и балканистики. – М., 1995. – Т. 1. – С. 5–14.
11. Гарадніцкі, Я. А. Літаратура як мастацтва: камунікатыўнасць, інтэрмедыйнасць, наратыўнасць / М. Я. Гарадніцкі. – Мінск : Беларус. навука, 2014. – 401 с.
12. Савицкий, В. М. Культурные коды: сущность, состав и функционирование в процессе общения / В. М. Савицкий // Дискурс проф. коммуникации. – 2019. – Т. 1, № 4. – С. 68–77. <https://doi.org/10.24833/2687-0126-2019-1-4-68-77>
13. Вальчук, А. В. Этнакультурныя канцэпты ў беларуска-іспанскім літаратурным дыскурсе / А. В. Вальчук // Паэтыка літаратурных сувязей / У. В. Гніламедаў [і інш.] ; навук. рэд.: У. В. Гніламедаў, М. У. Мікуліч. – Мінск, 2017. – С. 113–176.
14. Шаўлякова-Барзенка, І. Л. Проза / І. Л. Шаўлякова-Барзенка // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя : у 4 т. / НАН Беларусі, Аддз-не гуманітар. навук і мастацтваў, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ. ; навук. рэд.: У. В. Гніламедаў, С. С. Лаўшук. – 2-е выд. – Мінск, 2015. – Т. 4, кн. 3. – С. 8–35.

15. Белая, А. Абыры роднага. Нацыянальныя локусы культуры ў беларускай прозе «эпохі рубяжа» / А. Белая. – Баранавічы : БарДУ, 2015. – 206 с.
16. Шамякін, І. Збор твораў : у 23 т. / І. Шамякін ; падрыхт. тэкстаў і камент. Л. Дуктавай. – Мінск : Маст. літ., 2011. – Т. 7 : Аповесці, 1996–1998. – 503 с.
17. Крысько, В. Г. Этническая психология : учеб. пособие / В. Г. Красько – 4-е изд., стер. – М. : Академия, 2008. – 313 с.
18. Сіпакоў, Я. Зубрэвіцкая сага: раман у апавяданнях / Я. Сіпакоў. – Мінск : Літ. і Маст., 2010. – 328 с.
19. Чарота, І. Пошук спрадвечнай існасці: беларуская літаратура XX стагоддзя ў працэсах нацыянальнага самавызначэння / І. Чарота. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – 159 с.
20. Беларуская літаратура XX–XXI стст.: рэцэпцыя глабальнага і прэзентацыя самабытнага / З. У. Драздова [і інш.] ; навук. рэд. А. А. Манкевіч. – Мінск : Беларус. навука, 2023. – 413 с.

References

1. Shved I. A. *Dendrological code of Belarusian traditional folklore*. Brest, Brest State University, 2004. 301 p. (in Belarusian).
2. Shved I. A. *Ornithological code of Belarusian traditional spiritual culture*. Brest, Brest State University, 2019. 289 p. (in Belarusian).
3. Lyashchynskaya V. A. *Gastronomic code of Belarusian culture. Stereotypes of food in the images of phraseological units of the Belarusian language*. Minsk, Republican Institute of Higher Education, 2022. 272 p. (in Belarusian).
4. Grynevich Ya. I. Ornithological code of Belarusian extra-ritual lyrical songs. *Pytanni mastatstvaznaustva, etnalogii i fal'klarystyki* [Questions of art history, ethnology and folkloristic]. Minsk, 2015, vol. 15, pp. 216–223 (in Belarusian).
5. Grynevich Ya. I. Meteorological code of Belarusian extra-ritual lyrical songs. *Pytanni mastatstvaznaustva, etnalogii i fal'klarystyki* [Questions of art history, ethnology and folkloristic]. Minsk, 2016, vol. 20, pp. 307–313 (in Belarusian).
6. Grynevich Ya. I. Calendar-chronological code of Belarusian lyrical songs. *Pytanni mastatstvaznaustva, etnalogii i fal'klarystyki* [Questions of art history, ethnology and folkloristic]. Minsk, 2007, vol. 19, pp. 201–208 (in Belarusian).
7. Grynevich Ya. I. Digital code of Belarusian extra-ritual lyrical songs. *Autentychny fal'klor: prablemy zachavannya, vyvuchennya, usprymannya: zbornik navukovykh prats udzel'nikau VIII Mizhnarodnai navukovai kanferentsyi (Minsk, 25–27 krasavika 2014 g.)* [Authentic folklore: problems of preservation, study, perception: collection of scientific papers of the participants of the VIII International scientific conference (Minsk, April 25–27, 2014)]. Minsk, 2014, pp. 82–84 (in Belarusian).
8. Grynevich Ya. I. Somatic code of Belarusian extra-ritual lyrical songs. *Pytanni mastatstvaznaustva, etnalogii i fal'klarystyki* [Questions of art history, ethnology and folkloristic]. Minsk, 2015, vol. 16, pp. 184–190 (in Belarusian).
9. Teliya V. N. *Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects*. Moscow, Yazyki russkoi kul'tury Publ., 1996. 288 p. (in Russian).
10. Tolstoi N. I., Tolstaya S. M. About the dictionary “Slavic antiquity”. *Slavic ancients: ethnolinguistic dictionary. Vol. 1*. Moscow, 1995, pp. 5–14 (in Russian).
11. Garadnitski Ya. A. *Literature as art: communicativeness, intermediality, narrativity*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2014. 401 p. (in Belarusian).
12. Savitsky V. M. Cultural codes: essence, structure and functioning in the process of communication. *Duskurs professional'noi kommunikatsii = Professional Discourse & Communication*, 2019, vol. 1, no. 4, pp. 68–77 (in Russian). <https://doi.org/10.24833/2687-0126-2019-1-4-68-77>
13. Val'chuk I. V. Ethnocultural concepts in the Belarusian-Spanish literary discourse. *Paetyka litaraturnykh suv'yazey* [Poetics of literary connections]. Minsk, 2017, pp. 113–176 (in Belarusian).
14. Shauliyakova-Barzenka I. L. *Prose. History of Belarusian literature of the 20th century. Vol. 4, book 3*. 2nd ed. Minsk, 2015, pp. 8–35 (in Belarusian).
15. Belaya A. *Outlines of the native: National loci of culture in the Belarusian prose of the “frontier era”*. Baranavichi, Baranovich State University, 2015. 206 p. (in Belarusian).
16. Shamyakin I. *Collection of works. Vol. 7*. Minsk, Mastatskaya literatura Publ., 2011. 503 p. (in Belarusian).
17. Krysko V. G. *Ethnic psychology*. 4nd ed. Moscow, Akademiya Publ., 2008. 313 p. (in Russian).
18. Sipakou Ya. *Zubrevitskaya saga: a novel in stories*. Minsk, Literatura i Mastatstva Publ., 2010. 328 p. (in Belarusian).
19. Charota I. *The search for ancient existence: Belarusian literature of the 20th century in the process of national self-determination*. Minsk, Navuka i tekhnika Publ., 1995. 159 p. (in Belarusian).
20. Mankevich A. A. (ed.). *Belarusian literature of the 20th–21st centuries: reception of the global and presentation of the original*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2023. 413 p. (in Belarusian).

Информация об авторе

Дуктова Любовь Георгиевна – кандидат филологических наук, доцент. Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы, Национальная академия наук Беларуси (ул. Сурганова, 1, корп. 2, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail: docent2020@yandex.ru

Information about the author

Liubou G. Duktava – Ph. D. (Philol.), Associate Professor. Center for the Belarusian Culture, Language and Literature researches of the National Academy of Sciences of Belarus (1 Surganov Str., Bldg 2, Minsk 220072, Belarus). E-mail: docent2020@yandex.ru